

تحلیل حق سرگرمی برای زنان در نظام فقهی شیعه

سیدعبدالله میرخندان^۱

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل مبانی فقهی حق سرگرمی زنان در نظام فقهی شیعه و بررسی محدودیت‌های شرعی مرتبط با آن انجام شده است. مسئله اصلی تحقیق، تبیین جایگاه حقوقی سرگرمی زنان در چارچوب احکام فقهی و پاسخ به این پرسش است که آیا فقه شیعه حق سرگرمی را برای زنان به رسمیت می‌شناسد و چه قیودی برای آن تعیین می‌کند؟ روش تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی و با رویکرد کیفی طراحی شده است که در آن، با بررسی متون فقهی، آیات قرآن، روایات معصومین و آرای فقهای شیعه، داده‌ها گردآوری و تحلیل شده‌اند.

یافته‌ها نشان می‌دهد فقه شیعه با استناد به اصل اباحه، قاعده لاضرر و ادله نقلی، حق سرگرمی زنان را در چارچوب رعایت احکام شرعی به رسمیت می‌شناسد. مهم‌ترین مبانی این حق شامل عدم مغایرت با حجاب و عفاف، پرهیز از غفلت از مسئولیت‌های دینی و خانوادگی، و حفظ کرامت انسانی زن است. محدودیت‌های فقهی نیز عمدتاً ناظر به جلوگیری از اختلاط نامحرم، استفاده از ابزارهای حرام و تأثیرات منفی اجتماعی-اخلاقی هستند. نتیجه‌گیری تحقیق حاکی از آن است که رویکرد فقه شیعه به حق سرگرمی زنان، مبتنی بر تعادل بین آزادی‌های فردی و التزام به ارزش‌های اسلامی است که با توجه به مقتضیات زمان و مکان قابل تطبیق بر مصادیق نوظهور می‌باشد. این مطالعه با ارائه چارچوبی نظام‌مند، گامی در جهت توسعه ادبیات فقهی حقوق زنان محسوب می‌شود.

واژگان کلیدی: سرگرمی، تفریح، حق سرگرمی، حقوق زنان، فقه شیعه، اصل اباحه

مقدمه

حقوق و جایگاه زنان همواره یکی از موضوعات چالش برانگیز و مهم در نظام فقهی شیعه بوده است. یکی از ابعاد این موضوع، بحث حق سرگرمی و تفریح برای زنان است. در نظام فقهی شیعه، این موضوع دارای ابعاد و چالش‌های خاصی است که بررسی و تحلیل آن می‌تواند به درک بهتر جایگاه و حقوق زنان در این نظام فکری منجر شود.

مسئله اصلی این تحقیق، تحلیل حق سرگرمی زنان در نظام فقهی شیعه است. هدف اصلی این مقاله آن است که مبانی فقهی مربوط به حق سرگرمی زنان، محدودیت‌های فقهی آن و همچنین مصادیق فقهی این حق را مورد تحلیل و بررسی قرار دهد. سؤال اصلی این تحقیق عبارت است از اینکه: چه مبانی فقهی در مورد حق سرگرمی زنان وجود دارد و این حق تا چه اندازه می‌تواند محدود شود؟ همچنین سؤالات فرعی این تحقیق شامل این موارد است: مبانی فقهی در خصوص حق سرگرمی و تفریح زنان کدام است؟ چه محدودیت‌های فقهی بر حق سرگرمی زنان وجود دارد؟ مصادیق فقهی حق سرگرمی برای زنان چه هستند؟ امید است که این مقاله بتواند گامی در جهت تبیین و روشن سازی ابعاد این موضوع مهم در نظام فقهی شیعه باشد و به فهم بهتر جایگاه زنان در این نظام کمک کند.

۱. مفهوم‌شناسی مصطلحات

برای ورود به بحث، تعریف برخی از مفاهیم کلیدی مانند حق و سرگرمی باید روشن شود؛ چراکه مثلاً مفهوم حق معنایی اعم از حق در احکام فقهی دارد؛ همچنین برخی اختلافات در خصوص تحلیل حق سرگرمی برای زنان، ناشی از اختلاف در درک معنای سرگرمی است. در همین خصوص برخی ممکن است مفهوم سرگرمی را اساساً مذموم و امری مبتذل بدانند و یا برخی معنایی مبتذل از سرگرمی را پذیرفته و به تعریف و تمجید از آن و اثبات حقانیت آن برای زنان بپردازند. از این رو اینکه موضوع بحث دقیقاً چیست بسیار مهم است؛ چراکه حکم فقهی هر چیز وابسته به موضوع آن حکم است و اگر معنای آن موضوع مشخص نباشد حکم فقهی آن نیز روشن نخواهد بود.

الف) حق

از دیدگاه اسلامی مفهوم «حق» را می‌توان از دو جنبه بررسی کرد؛ اول جنبه هستی‌شناختی حق که در این جنبه، حق به معنای آنچه واقعاً وجود دارد و هست، استفاده می‌شود ولو آن چیز از نظر ارزشی بد و ناپسند باشد؛ به عبارت دیگر، حق در این معنا به واقعیت‌های موجود اشاره دارد و دوم جنبه ارزش‌شناختی حق که در این جنبه، حق به معنای آنچه می‌توان و یا لازم است، مورد استفاده قرار می‌گیرد ولو آن چیز در واقع اتفاق نیفتاده باشد. این معنا از حق به مسائل اخلاقی، احکام فقهی و قوانین حقوقی مربوط می‌شود؛ به عبارت دیگر، حق در این معنا به آنچه از لحاظ ارزشی جایز و یا لازم است انجام شود، اشاره دارد (میرخندان، ۱۳۹۲، ص ۷۹). در این نوشتار، منظور از «حق»، جنبه ارزش‌شناختی آن است؛ یعنی آنچه در فقه شیعه به عنوان یک مزیت یا اختیار برای مکلف در نظر گرفته شده است و برای او ممنوع نیست.

ب) سرگرمی

سرگرمی در زبان انگلیسی به دو واژه Amusement و Entertainment و در زبان عربی به لَهو، هَوَایه، أَشْغُولَه و تَسْلِیَه ترجمه می‌شود (غفرانی و آیت‌الله‌زاده شیرازی، ۱۳۹۰: ۳۵۳). از دیدگاه اسلامی، سرگرمی به عنوان «فعالیتی در اوقات فراغت که با اختیار و بدون انتظار دستمزد، به انگیزه‌هایی چون خرسندی، تفریح و شکوفایی فردی و اجتماعی انجام می‌شود» تعریف می‌شود. این فعالیت‌ها نباید موجب رهایی از مسئولیت‌های دینی و خانوادگی شوند (میرخندان و خیری، ۱۴۰۱: ۶۵).

چندین دلیل شرعی و فقهی، این تعریف را تأیید می‌کند:

۱. اوقات فراغت و مسئولیت‌ها: در فقه اسلامی، اوقات فراغت فرصتی برای تجدید قواست و فعالیت‌ها در این زمان نمی‌توانند فرد را از مسئولیت‌های دینی و خانوادگی فارغ کنند. مسئولیت‌ها تا زمانی که انسان عقل و اختیار دارد، باقی خواهند ماند (رک به: مصباح‌یزدی، ۱۳۸۲: ۱۵۹).

۲. نیت و قصد: نیت در فقه اسلامی اهمیت بسزایی دارد. سرگرمی باید با نیت‌های مثبت و

سازنده انجام شود. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرموده‌اند: «اعمال به نیت‌ها بستگی دارند» (طوسی، ۱۴۰۷، ۴: ۱۸۶).

۳. عدم شأنیت دستمزد: فعالیت‌های سرگرمی باید بدون انتظار دستمزد انجام شوند. اگرچه در برخی موارد، فعالیت‌های زنان در خانه ممکن است به طور غیرمستقیم مشمول این قاعده شوند، اما اگر شأنیت دریافت دستمزد برای آن‌ها وجود داشته باشد، به عنوان فعالیت شغلی محسوب می‌شوند و دیگر سرگرمی نخواهند بود (میرخندان و خیری، ۱۴۰۱: ۵۰-۵۱).

۴. توجه به نوع سرگرمی: از نظر فقه اسلامی، سرگرمی‌های فعال که شامل فعالیت‌های خلاقانه هستند، مورد تأکید بیشتری قرار دارند. قرآن کریم نیز به این موضوع اشاره کرده و می‌فرماید: «وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ» (مؤمنون/۳)، که نشان‌دهنده اهمیت پرهیز از بیهودگی و لغو در فعالیت‌هاست.

۲. مرور پیشینه‌ها

موضوع حق سرگرمی و تفریح برای زنان در نظام فقهی شیعه، از موضوعات مهم و قابل توجه در حوزه مطالعات فقهی و حقوقی زنان است که محققان و اندیشمندان مسلمان به آن پرداخته‌اند. در این زمینه، برخی از مهم‌ترین مطالعات انجام شده عبارتند از:

۱. کتاب «نظام حقوق زن در اسلام» (۱۳۵۳) اثر مرتضی مطهری؛ این اثر مجموعه‌ای از مقالات است که در مجله «زن روز» منتشر شده‌اند. در این مقالات، اگرچه مؤلف به طور مستقیم به حق تفریح و سرگرمی زنان اشاره نمی‌کند، اما می‌توان از طریق تحلیل مسائل مرتبط با حقوق خانوادگی و مقام انسانی زن از نظر قرآن که در این کتاب به آن پرداخته شده است، حق تفریح و سرگرمی زنان را مورد بررسی قرار داد.

۲. «تحلیل و بررسی احکام مربوط به زنان از منظر فقه شیعه» (۱۳۸۸) اثر مهدی رهبر؛ در این مقاله، علاوه بر بیان احکام فقهی مختص به زن و مرد، به راه‌های دفع شبهات و اشکالات مربوط به این احکام نیز پرداخته می‌شود. اگرچه مقاله به طور مستقیم به حق تفریح و سرگرمی زنان اشاره نمی‌کند، اما می‌توان از طریق تحلیل احکام فقهی، نقش و حقوق زنان در این زمینه

را مورد بررسی قرار داد.

۳. مقاله «سرگرمی و لهُو در قرآن کریم» (۱۳۹۳) اثر سیدحسین شرف‌الدین؛ این مقاله به بررسی کلی موضع اسلام نسبت به سرگرمی و تفریح و تحلیل واژه‌های «لهُو» و «لعب» در متون دینی می‌پردازد. هرچند مولف به طور مستقیم به حق تفریح و سرگرمی زنان اشاره نمی‌کند، اما نتایج این پژوهش می‌تواند به تأسیس مبانی فقهی برای این حق کمک کند. به عبارت دیگر، تحلیل‌های صورت گرفته در مقاله می‌تواند زمینه‌ساز بحث‌های بیشتری درباره حق سرگرمی زنان در نظام فقهی شیعه باشد.

۴. مقاله «شادی و نشاط از دیدگاه فقه با رویکردی بر نظر امام خمینی (عج)» (۱۳۹۳) نوشته زهرا فهرستی و مهری توتونچیان که مولفین در مقاله به تحلیل حق سرگرمی برای زنان در نظام فقهی شیعه پرداخته‌اند و به بررسی دیدگاه‌های دینی و فقهی در خصوص نقش و حقوق زنان در زمینه تفریح و سرگرمی می‌پردازند. ایشان با استناد به متون اسلامی، تأکید می‌کنند که زنان نیز باید از حق تفریح و سرگرمی برخوردار باشند و این موضوع به عنوان یک نیاز روحی و روانی در نظر گرفته شود.

این مطالعات پیشینه غنی و مهمی را در زمینه موضوع حق سرگرمی برای زنان در نظام فقهی شیعه فراهم آورده‌اند. مقاله حاضر با تمرکز بر تحلیل نظریات فقهی در خصوص این موضوع و بررسی ابعاد و چالش‌های آن، از جمله مقالات نوآورانه در این حوزه محسوب می‌شود که می‌تواند به غنای و عمق بخشی به مطالعات موجود کمک کند.

۳. روش تحقیق

این تحقیق با رویکرد توصیفی-تحلیلی و به صورت کیفی انجام شده است. داده‌ها از طریق تحلیل موضوعی متون فقهی و غیرفقهی گردآوری و تفسیر شده‌اند.

الف) معیارهای انتخاب منابع فقهی

منابع فقهی در این تحقیق براساس معیارهای زیر انتخاب شدند:

۱. اعتبار سندی و محتوایی: منابعی که در حوزه حدیث و فقه شیعه از جایگاه رفیعی برخوردارند، مانند الخصال (ابن بابویه)، منهاج الصالحین (خویی)، و تهذیب الأحکام (شیخ طوسی). این آثار به دلیل دربرداشتن ادله چهارگانه (کتاب، سنت، عقل، اجماع) و تحلیل استدلالی احکام، در این تحقیق انتخاب شدند.

۲. تخصصی بودن موضوع: تمرکز بر آثاری که به طور خاص به حقوق زنان یا مباحث مرتبط با سرگرمی پرداخته‌اند، مانند مقاله «بررسی فقهی حقوقی نفقه با نشوز زوجه» (احمد رضا خزایی) و کتاب «نظام حقوق زن در اسلام» (مرتضی مطهری).

۳. تاریخچه زمانی: استفاده از منابع متقدم (مانند تهذیب الاحکام شیخ طوسی) تا متأخر (مانند آثار آیت الله بروجردی) برای رصد تحولات دیدگاه‌های فقهی.

۴. تنوع مضمونی: در نظر گرفتن منابع تفسیری (مانند تفسیر نور قرآنی)، روایی (مانند خصال ابن بابویه)، و فقه استدلالی (مانند منهاج الصالحین خویی) برای پوشش ابعاد مختلف موضوع.

ب) نحوه جمع‌آوری داده‌ها

داده‌ها از طریق سه روش زیر گردآوری شدند:

۱. روش کتابخانه‌ای:
 - بررسی سیستماتیک کتب فقهی، مقالات علمی-پژوهشی، و پایان‌نامه‌های مرتبط با کلیدواژه‌های «حق سرگرمی»، «تفریح»، و «حقوق زنان در فقه» در پایگاه‌هایی مانند نورمگز و نرم‌افزارهای نور.
 - استخراج آیات قرآن کریم مرتبط با مفاهیمی چون «لَهو»، «لَعِب»، و «اوقات فراغت» با مراجعه به تفاسیر شیعی مانند تفسیر نمونه (ناصر مکارم شیرازی).
۲. تحلیل اسنادی:
 - بررسی اسناد تاریخی شامل سیره معصومان علیهم‌السلام در برخورد با فعالیت‌های تفریحی زنان، مانند گزارش‌های مربوط به حضرت فاطمه علیها‌السلام و حضرت زینب علیها‌السلام.

○ مطالعه فتاوی فقه‌های معاصر درباره مصادیق نوظهور سرگرمی (مانند شبکه‌های اجتماعی) از طریق پایگاه‌های اطلاع‌رسانی مراجع تقلید.

ج) چارچوب تحلیل داده‌ها

داده‌ها با استفاده از تحلیل موضوعی تفسیر شدند. در این روش، مفاهیم کلیدی از متون فقهی استخراج و بر اساس چارچوب نظری پژوهش سازماندهی شدند. مراحل تحلیل به شرح زیر است:

۱. استخراج مفاهیم مرتبط با حق سرگرمی از متون فقهی، مانند «اصل اباحه» و «قاعده لاضرر».
۲. طبقه‌بندی مفاهیم در مقوله‌های اصلی مانند «مبانی فقهی حق سرگرمی» و «محدودیت‌های شرعی».
۳. تطبیق مفاهیم استخراج شده با مصادیق نوظهور سرگرمی در جامعه امروزی.

۴. یافته‌های تحقیق

می‌توان تحلیل حق سرگرمی زنان در نظام فقهی شیعه را در سه محور اصلی بررسی کرد: اول مبانی فقهی درباره حق زنان در سرگرمی؛ دوم محدودیت‌های فقهی بر حق سرگرمی زنان؛ و سوم مصادیق فقهی حق سرگرمی برای زنان. در ادامه هر یک از این محورها بررسی می‌شوند.

الف) مبانی فقهی حق سرگرمی زنان

حق سرگرمی زنان در فقه شیعه بر پایه اصل اباحه (جواز اولیه اعمال) استوار است. آیات و روایاتی چون تقسیم زمان به عبادت، کار و لذت حلال (وصیت امام علی علیه السلام) و سیره معصومان علیهم السلام (مانند فعالیت‌های حضرت فاطمه علیها السلام)، قاعده لاضرر (منع آسیب به خود و دیگران) نظرات فقها مشروعیت این حق را تقویت می‌کنند. با این حال، برخی روایاتی مانند «صوت المرأة عورة» و آیات ناظر به حجاب (نور/۳۱)، محدودیت‌هایی را برای پیشگیری از اختلاط نامشروع یا لهو بیهوده ضروری است. این تعارض ظاهری، در واقع نشانگر تعادل بین

آزادی فردی و التزام به ارزش‌های اسلامی است؛ به گونه‌ای که مبانی فقهی نه تنها مانع سرگرمی زنان نیستند، بلکه با تعیین چارچوب‌های شرعی (حفظ حجاب، پرهیز از غفلت از مسئولیت‌ها)، آن را در مسیری سازنده هدایت می‌کنند. این بخش پیش از بررسی محدودیت‌ها، سازوکار این تعادل را تبیین می‌نماید.

یک - اصل اباحه

سیدمرتضی در «الذریعة» برخی از اقوال در اصاله الاباحه را بیان کرده است، و در نهایت می‌گوید، اصل اولی در اباحه افعال است (سیدمرتضی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۳۳۲). این دیدگاه که در بین فقها متقدم و متأخر مشهور است و مورد تأیید محقق بروجردی در «نهایة الأصول» (بروجردی، ۱۴۱۵، ص ۵۶۳) نیز قرار گرفته، نشان می‌دهد سرگرمی‌های نوظهور مانند شبکه‌های اجتماعی ذاتاً مباح هستند مگر آنکه دلیل خاصی بر حرمت آن‌ها اقامه شود.

توضیح اینکه در خصوص سرگرمی‌های مدرن که می‌توان آن‌ها را از عناوین مستحدثه (جدید و نوظهور) دانست اولاً بیان و نصی وجود ندارد که این اصل را تخصیص بزند؛ چراکه این عنوان در زمان صدر اسلام وجود نداشته تا بیان اولیه و صریحی برای آن گفته شود؛ مثلاً سرگرمی‌های مربوط به شبکه‌های مجازی در زمان صدر اسلام اساساً وجود نداشتند تا روایتی برای آنان گفته شود، به خلاف سرگرمی‌هایی چون شعر، اسب‌سواری، موسیقی، قمار و امثال آن؛ ثانیاً بیانات دیگر غیرصریح اما مرتبط با سرگرمی‌های مدرن که در آن‌ها اصطلاحاً عناوین ثانوی (مانند ضرری بودن، نگاه به نامحرم) ذکر شده است نیز، منطبق بر همه مصادیق این سرگرمی‌ها نیستند و اصل اباحه در این زمینه را به قوت خود باقی می‌گذارند و البته قیودی را برای تشخیص سرگرمی مباح و جایز از سرگرمی حرام و ناروا مطرح می‌کنند؛ بنابراین به نظر می‌رسد اصل فقهی در اشتغال به سرگرمی‌های مدرن، جواز و اباحه است و این اصل، اختصاصی به آقایان نداشته و شامل سرگرمی‌های بانوان نیز می‌شود.

دو - شواهد تقویت کننده اباحه

همچنانکه گفته شد بخش عمده سرگرمی های امروزی از عناوین مستحدثه هستند که در صدر اسلام وجود نداشته اند؛ از این رو حق سرگرمی برای زنان در اینگونه موارد از طریق اصل اباحه اثبات می شود. برخی از شواهد و ادله معتبر که این اصل را تقویت می کنند عبارتند از:

آیات

در قرآن کریم آمده است: «وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَ دَرَجَةٌ» (بقره/۲۲۸)؛ و برای زنان، همانند وظایفی که بر دوش آن هاست، حقوق شایسته ای قرار داده شده و مردان بر آنان برتری دارند».

در این آیه گفته شده است که بین تکالیف و حقوق هر فرد رابطه وجود دارد و تکلیف، حق آوراست؛ به عبارت دیگر این آیه بیان می کند که زنان نیز همانند مردان دارای تکالیف و حقوق متناظر و عادلانه هستند. با توجه به این مطلب، مفسران در مورد برتری مردان بر زنان که در این آیه گفته شده است، بر این باورند که تبعیض، در شرایط یکسان ممنوع است، ولی تفاوت به جهت اختلاف در انجام تکالیف یا استعدادها یا نیازها مانعی ندارد (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۳۵۶).

در بحث سرگرمی نیز برخی آیات را می توان یافت که به سرگرمی خاصی در مردان و زنان و تساوی حکم بین آن ها اشاره دارد؛ مانند این آیه که می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُوا قَوْمًا مِّن قَوْمٍ عَسَىٰ أَن يَكُونُوا خَيْرًا مِّنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِّن نِّسَاءٍ عَسَىٰ أَن يَكُنَّ خَيْرًا مِّنْهُنَّ» (حجرات/۱۱)؛ ای کسانی که ایمان آورده اید نباید گروهی از مردان شما گروه دیگر را استهزا کنند، شاید آن ها که مورد استهزا واقع می شوند بهتر از مسخره کنندگان باشند و همچنین زنان یکدیگر را مسخره نکنند، زیرا ممکن است زنان مسخره شده از آن ها که مسخره می کنند بهتر باشند».

در تفسیر این آیه برخی به نقش سرگرمی در این زمینه اشاره کرده اند و گفته اند از جمله علل تمسخر، تفریح و سرگرمی است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۹، ص ۱۸۶). آیه به روشنی دو گروه مردان و زنان را در این زمینه مورد خطاب قرار داده و آنان را از تمسخر دیگران نهی کرده است و تفاوتی

میان این دو گروه بیان نمی‌کند. برخی فقها براین اساس تمسخر را جزء گناهان کبیره برای تمام مکلفین دانسته‌اند (رک به: دستغیب، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۲۹۲).

به طور کلی در بحث سرگرمی وظایف و حقوق زنان در بسیاری از موارد، کاملاً برابر و مساوی با مردان است مگر ویژگی‌های طبیعی و فطری آن‌ها متفاوت باشد و برتری مردان نیز همیشگی نیست بلکه با توجه به همین ویژگی‌ها متفاوت است؛ مثلاً ممکن است برخی سرگرمی‌ها برای مردان به جهت احکام نگاه و امثال آن حرام باشد ولی برای زنان جایز باشد.

روایات و سیره عملی معصومین علیهم‌السلام

فقه شیعه، حق پرداختن به سرگرمی‌های مناسب را برای همه افراد، اعم از زن و مرد را به رسمیت شناخته است. هرچند بسیاری از سرگرمی‌های امروزی در صدر اسلام وجود نداشته‌اند، اما در روایات به اهمیت پرداختن به فعالیت‌های لذت‌بخش تأکید شده است. این فعالیت‌های لذت‌بخش می‌توانند به خوبی با سرگرمی‌های امروزی تطبیق داده شوند. به عنوان نمونه، در روایتی از امام علی علیه‌السلام در وصیت به امام حسن علیه‌السلام آمده است که مؤمن باید زمان خود را به سه بخش تقسیم کند: زمان عبادت و مناجات با خداوند، زمان حسابرسی اعمال و زمان لذت بردن از امور حلال و پسندیده^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۸۸). این تقسیم‌بندی نشان می‌دهد که فعالیت‌های تفریحی و سرگرمی‌ها که یکی از مصادیق مهم لذات حلال هستند، به عنوان یکی از حقوق برای تمامی مؤمنان، چه زنان و چه مردان، جایگاه مستقلی در نظام حقوقی اسلام دارند؛ بنابراین، اسلام نه تنها این حق را برای همه مؤمنان قائل است، بلکه آن را در کنار دیگر ابعاد زندگی معرفی کرده است. این موضوع، اهمیت و جایگاه سرگرمی‌های مناسب در آموزه‌های دینی را برجسته می‌سازد.

سیره عملی معصومین نیز نشان می‌دهد که از منظر معصومین زنان همانند مردان از حقوق

۱ یا بُنَى لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ سَاعَةٌ يَنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يَخَاسِبُ فِيهَا نَفْسَهُ وَ سَاعَةٌ يَخْلُو فِيهَا بَيْنَ نَفْسِهِ وَلَدَّتْهَا فِيمَا يَجُلُّ وَ يَحْمَدُ وَ لَيْسَ لِلْمُؤْمِنِ بُدٌّ مِنْ أَنْ يَكُونَ شَاخِصًا فِي ثَلَاثٍ مَرَمَّةٍ لِمَعَاشٍ أَوْ خُطْوَةً لِمَعَادٍ أَوْ لَذَّةٍ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ

اساسی چون آزادی‌های فردی و اجتماعی برخوردار بودند. یک مثال بارز از این موضوع، زندگی حضرت فاطمه زهرا علیها السلام است. ایشان به عنوان دختر پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و مادر ائمه معصومین علیهم السلام، از منزلت و موقعیت ویژه‌ای برخوردار بود. حضرت فاطمه علیها السلام نه تنها در عرصه‌های علمی و فرهنگی فعال بود و به مباحث دینی و سیاسی می‌پرداخت، بلکه در عرصه‌های اجتماعی نیز حضوری پررنگ داشت؛ به عنوان نمونه، ایشان در مورد مسئله خلافت پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم حضور اجتماعی داشت و در مقابل ظلم و زورگویی مخالفان حق علی علیه السلام به شدت ایستادگی کرد. این نشان از آزادی عمل و حق سیاسی و اجتماعی حضرت زهرا علیها السلام است.

بر این اساس، می‌توان گفت که در اسلام، هرگونه سرگرمی و تفریحی که مجاز و مباح باشد، برای زنان نیز همانند مردان مشروع و مورد تأیید است؛ البته برخی تفاوت‌ها در این زمینه وجود دارد که به دلیل ویژگی‌های طبیعی و فطری متفاوت مردان و زنان است؛ این تفاوت نیز به نفع زنان است و لزوماً مانع پرداختن زنان به سرگرمی نمی‌شود.

برخی روایات نیز برخی از مصادیق سرگرمی زنان را برمی‌شمرد؛ به عنوان نمونه در روایات به تیراندازی (پاینده، ۱۳۸۲، ص ۵۶۸)^۱ و شنا برای پسران و ریسندگی برای دختران توصیه شده است (سیوطی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۱۴۶؛ پاینده، ۱۳۸۲، ص ۴۷۳)^۲. این مسئله نشان از توجه دین اسلام به تفاوت‌های جنسیتی و حق زنان در پرداختن به سرگرمی‌هاست؛ هرچند امروزه ممکن است شکل و محتوای سرگرمی‌ها متفاوت با زمان صدر اسلام باشد.

قاعده لا ضرر

فقها متعددی از جمله شیخ انصاری (شیخ انصاری، ج ۲، ص ۵۳۴) و شیخ الشریعة اصفهانی (شیخ الشریعة اصفهانی، ۱۴۱۰) با جمع‌آوری روایت «لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ فِي الْإِسْلَامِ»، مبنای فقهی این قاعده را بیان می‌کنند که می‌تواند برای منع محرومیت زنان از سرگرمی‌های سالم مبنای

۱. عَلِّمُوا بَنِيكُمْ الرِّمِي فَإِنَّهُ نَكَايَةُ الْعَدُو

۲. خَيْرُ لِهَوِ الْمُؤْمِنِ السَّابِحَةِ وَ خَيْرُ لِهَوِ الْمَرْأَةِ الْمَغْزَلِ

خوبی باشد. این قاعده فقهی، مؤید این است که در اسلام به هیچ کس ظلم و ضرری نباید وارد شود و هرگونه تبعیض و محرومیت را برای زنان نفی می کند.

نظرات فقها و اندیشمندان

فقه‌های معاصر اسلام معتقدند اصل بر برابری حقوق زنان و مردان است و تفاوت‌های موجود، ناشی از تفاوت‌های فطری آنهاست. شهید مطهری تأکید می کند زن و مرد در انسانیت برابرند اما دو گونه انسان با خصلت‌ها و روانشناسی متفاوت هستند که این تفاوت در آفرینش آنها طراحی شده و باید از طبیعت برای تعیین حقوق آنها الهام گرفت (مطهری، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۱۶).

آیت الله مکارم شیرازی بر این باور است که حکمت الهی برای هر فرد وظایف و حقوق متناسب با توانایی‌هایش تعیین کرده تا بین تکلیف و حق تعادل برقرار شود (مکارم شیرازی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۱۵۰). آیت الله جوادی آملی نیز بر اصل انسانیت به عنوان حقیقت مشترک زن و مرد تأکید دارد که موجب حقوق مشترک می شود، هرچند در مواردی حقوق ویژه‌ای برای هر یک وجود دارد (جوادی آملی و مصطفی پور، ۱۳۸۶، ص ۶).

در مجموع، فقها معتقدند زنان همانند مردان از حقوق و آزادی‌های اساسی برخوردارند، مگر در مواردی که دلیل شرعی خلاف آن وجود داشته باشد.

سه - روایت ممنوع بودن صدای زن

علامه حلی در «أجوبة المسائل المَهْنائِیَّة» در روایتی نقل می کند که «صوت المرأة عورة» یعنی صدای زن موجب شرم است. اطلاق این روایت به ما می گوید شنیدن صدای زن برای مرد نامحرم ممنوع است. در جواب باید گفت این روایت اگرچه اطلاق دارد، اما با توجه به روایات دیگر حرمت شنیدن صدای زن محدود به لذت جویی‌های حرام است (علامه حلی، ۱۴۰۱، ص ۴۷). آنچه در اوقات فراغت به آن سفارش شده است لذات حلالی است که موجب آرامش بخشی و تجدید قوا در فرد می شود و نه لذت جویی حرام!

چهار - آرای محدودکننده در کلمات فقها

برخی از علما مانند علامه طباطبایی در «المیزان» ضمن مخالفت با تفکیک بین «لهو مباح» و «لهو حرام»، تمام لهویات را حرام می‌دانند و معتقدند کلمه لهو، به معنای هر چیز و هر کار بی‌هوده‌ای است که انسان را از کار مهم و مفیدش بازدارد و به خود مشغول سازد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۱۴۹). این در حالی است که امام خمینی لهو را مطلقاً حرام ندانسته‌اند (خمینی، روح‌الله، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۳۶۵ و ۳۶۹)؛ برخی دیگر مانند مرحوم نراقی نیز می‌گویند مفهوم لهو اجمال دارد و حرام بودن امور لهوی تنها در منصوصات شرعی ثابت است (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۸، ص ۱۶۵). در هر حال حتی اگر تمام لهویات حرام باشند برخی سرگرمی‌ها که به بیان روایات «تقسیم اوقات روز به چند بخش» موجب تجدید قوا برای امور مهمی چون عبادات می‌شوند (الامام الرضا، ۱۴۰۶، ص ۳۳۷؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۵۲۵؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۰۹-۴۱۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۸۸) از این مفهوم مستثنا هستند و فعالیت‌های فراغتی زنان مادامی که در محدوده لذات حلال باشد جایز خواهد بود.

ب) محدودیت‌های فقهی بر حق سرگرمی زنان

فقها تأکید می‌کنند که حق زنان برای استفاده از اوقات فراغت و مشارکت در سرگرمی‌ها، مشروط به رعایت احکام و ضوابط شرعی است. درواقع، فقه اسلامی براین اصل استوار است که آزادی‌ها و حقوق افراد، در چارچوب شرع و احکام دینی قابل اعمال است و هرگونه فعالیت و سرگرمی، باید منطبق با معیارهای اسلامی باشد.

یک - رعایت حجاب و عفاف

بحث الزام رعایت حجاب در فعالیت‌های تفریحی و ورزشی زنان از منظر فقهی، با چالش تعارض ظاهری با آزادی‌های فردی مواجه است. در پاسخ به این نقد، استدلال می‌شود که رویکرد فقه شیعه مبتنی بر رابطه متقابل تکلیف و حق است و طبق آیه «وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي

عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (بقره/۲۲۸)، حقوق زنان متناسب با تکالیفشان تعیین شده است. بر این اساس، نهادهای اجتماعی (سازمان های مردم نهاد، رسانه ها)، خانواده ها، حکومت (قوای سه گانه، وزارتخانه ها) و نهادهای دینی (مراجع، مساجد) موظفند با ایجاد تسهیلاتی چون طراحی لباس ورزشی متناسب با حجاب، تأمین فضاهای تفریحی ویژه بانوان، آموزش مربیان زن، توسعه حمل و نقل امن و ترویج فرهنگ احترام به حجاب، از حقوق زنان محجبه حمایت کنند.

اگرچه عدم رعایت حجاب ممکن است مزایایی نظیر آزادی عمل بیشتری یا همسویی با جریان جهانی فرهنگی داشته باشد، اما پیامدهای آن شامل آسیب های اخلاقی-امنیتی (افزایش جرائم جنسی، سقط جنین)، خانوادگی (طلاق، ناپایداری نهاد خانواده)، روانی (اعتیاد، خودکشی) و بهداشتی (شیوع بیماری های مقاربتی) می شود. بنابراین، فقه شیعه با تأکید بر لزوم همراهی تکلیف حجاب با حقوق حمایتی، رویکردی متوازن را پیشنهاد می کند که هم مصالح فردی و هم جمعی را مدنظر قرار می دهد.

دو - عدم تضییع وظایف اصلی

در بحث تقابل میان وظایف زنان و سرگرمی های آنان، چالش اصلی این است که سرگرمی تا چه حد ضروری است و آیا می تواند به قیمت فراموشی وظایف باشد؟ در جواب این سؤال برخی حجم وظایف خانوادگی زنان را مورد انتقاد قرار داده و گفته اند: در بسیاری از جوامع مانند جامعه ایران، بیشترین مسئولیت خانواده به عهده زنان است. این مسئولیت ها موجب می شود آنان از یک سو، زمان فراغت کمتری داشته باشند و از سوی دیگر، تمایل زیادی برای گذراندن اوقات فراغت به صورت فعال نداشته باشند (مدنی و اذانی، ۱۳۹۱، ص ۱۱۲-۱۱۳).

این در حالی است که از منظر فقه شیعه، گرچه وظایفی مانند خانه داری برای زنان تعیین شده، اما آنان برای این وظایف مستحق اجرت هستند؛ همچنین مسئولیت رسیدگی به شوهر نیز در صورتی است که شوهر به وظایف خود از جمله دادن نفقه (هزینه های مالی شامل غذا، پوشاک، مسکن، بهداشت و درمان و غیره) متعهد باشد و این گونه نیست که این وظایف

یک طرفه و ناعادلانه باشد؛ مثلاً چنانچه شوهر به هر دلیلی از دادن نفقه طفره رود و به اصطلاح فقهی ناشز شود، زن حق مطالبه نفقه را خواهد داشت و در برخی موارد (مانند جایی که امکان الزام شوهر به پرداخت نفقه وجود نداشته باشد) با تأیید قاضی، حق طلاق نیز دارد (رک به: خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۸۸-۲۸۹).

مسئله مهم دیگر اینکه برخلاف تصور رایج، سرگرمی لزوماً موجب غفلت از وظایف نمی شود، بلکه می تواند به تجدید قوا برای انجام این وظایف کمک کند. روایتی از پیامبر ﷺ به ابوذر توصیه می کند که بخشی از زمان روزانه را به لذات حلال اختصاص دهد که موجب آرامش قلب و آمادگی برای سایر مسئولیت هاست (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۵۲۵).^۱ همچنین امام کاظم علیه السلام نیز به تقسیم اوقات به چهار بخش (مناجات، امرار معاش، معاشرت با دوستان و لذات حلال) اشاره کرده اند (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ۴۰۹-۴۱۰).^۲

در نتیجه، از منظر فقهی ضرورت پرداختن زنان به سرگرمی تا حدی است که نه تنها موجب غفلت از وظایف اصلی نشود، بلکه به انجام بهتر آن ها کمک کند. همچنین باید توجه داشت که در تشخیص وظایف زنان، نظرات فقهی اسلامی ملاک است، نه الزاماً دیدگاه های جامعه مدرن یا سنتی. مثلاً از منظر فقهی وظایف اقتصادی خانواده به طور کلی به عهده مرد است؛ هرچند عملاً در جامعه مدرن بسیاری از زنان شاغل باشند و سهمی از اقتصاد خانواده را به دوش بکشند. همچنین از منظر فقهی وظایفی مانند کارهای درون خانه، بچه دار شدن، شیر دادن به بچه، رسیدگی به شوهر، بدون استحقاق حق، بر دوش زنان قرار داده نشده است؛ هرچند برخی باورهای سنتی و عوامانه این وظایف را بدون استحقاق حق برای زنان فرض کنند.

۱ عَلَى الْعَاقِلِ مَا لَمْ يَكُنْ مَغْلُوبًا عَلَى عَقْلِهِ أَنْ يَكُونَ لَهُ سَاعَاتٌ سَاعَةٌ يَنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ تَعَالَى وَ سَاعَةٌ يَحَاسِبُ فِيهَا نَفْسَهُ وَ سَاعَةٌ يَتَفَكَّرُ فِيهَا صَنَعَ اللَّهِ وَ سَاعَةٌ يَخْلُو فِيهَا بِحَقِّ نَفْسِهِ مِنَ الْحَلَالِ فَإِنَّ هَذِهِ السَّاعَةَ عَزْوٌ لِّلْأَسَاعَاتِ وَ اسْتِجْمَامٌ لِلْقُلُوبِ وَ تَوْزِيْعٌ لِّهَا.

۲ اجْتَهِدُوا فِي أَنْ يَكُونَ زَمَانُكُمْ أَرْبَعَ سَاعَاتٍ سَاعَةٌ لِمُنَاجَاةِ اللَّهِ وَ سَاعَةٌ لِأَمْرِ الْمَعَاشِ وَ سَاعَةٌ لِمُعَاشَرَةِ الْإِخْوَانِ وَ الثَّقَاتِ الَّذِينَ يَعْرِفُونَكُمْ غُيُوبَكُمْ وَ يَخْلِصُونَ لَكُمْ فِي الْبَاطِنِ وَ سَاعَةٌ تَخْلُونَ فِيهَا لِلذَّاتِ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ وَ بِهِذِهِ السَّاعَةُ تَقْدَرُونَ عَلَى الثَّلَاثِ سَاعَاتٍ.

سه - عدم آسیب به شأن و کرامت زنان

فقه شیعه با استناد به آموزه‌های قرآنی و روایی، بر حفظ شأن و کرامت زنان به عنوان یک اصل بنیادین تأکید می‌کند. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَيْنِي أَدَمَ (اسرا/۷۰)؛ ما فرزندان آدم را کرامت بخشیدیم». در این آیه خداوند کرامت ذاتی تمام انسان‌ها فارغ از جنسیت را یادآور می‌شود و برتری انسان بر سایر مخلوقات را با تأمین نعمت‌های مادی و معنوی نشان می‌دهد. روایات اسلامی نیز احترام به زنان را از نشانه‌های ایمان و خلق نیک می‌دانند؛ مانند حدیثی از پیامبر ﷺ که می‌فرماید: «بهترین شما کسی است که با زنان خوش‌رفتارتر باشد» (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۳۹۲).^۱ ایشان در بیانی دیگر می‌فرماید: زنان را احترام و اکرام نمی‌کند به جز کسی که بهره‌ای از کرامت برده باشد و به زنان، اهانت نمی‌کند، مگر انسان پست (پاینده، ۱۳۸۲، ص ۴۷۲).^۲

از منظر فقهی، هرگونه سرگرمی یا تفریحی که موجب تحقیر زنان یا کاهش جایگاه انسانی آنان شود، ممنوع است. این شامل فعالیت‌هایی مانند استفاده ابزاری از جذابیت‌های جنسی زنان در رسانه‌ها یا تبدیل آنان به کالای تجاری در صنعت سرگرمی می‌شود. فقه شیعه چنین اقداماتی را نه تنها به دلیل ماهیت نادرستشان، بلکه به خاطر پیامدهای مخرب اجتماعی مانند گسترش فساد، نابرابری جنسیتی، ترویج سلطه مردان بر زنان و آسیب به نهاد خانواده حرام می‌داند.

در مقابل، اسلام با تشویق به رعایت کرامت زنان در تمام عرصه‌ها—از جمله اوقات فراغت—این اصل را همسو با سلامت جامعه و تحکیم روابط انسانی می‌داند. بنابراین، حفظ شأن زنان نه تنها یک وظیفه دینی، بلکه راهکاری برای پیشگیری از آسیب‌های روانی، اخلاقی و اجتماعی است. این نگاه در تقابل با رویکردهای سودمحور یا سنتی است که یا زنان را به ابزار کاهش می‌دهند یا مسئولیت‌های یک‌طرفه و غیرمنصفانه بر دوش آنان می‌گذارند.

۱) إِنَّ أَكْمَلَ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا، وَ خَيْرُهُمْ خَيْرُهُمْ لِنِسَائِهِمْ

۲) مَا أَكْرَمَ النِّسَاءَ إِلَّا كَرِيمٌ وَلَا أَهَانَهُنَّ إِلَّا لُئِيمٌ

ج) مصادیق فقهی حق سرگرمی برای زنان

فقه شیعه با رعایت اصول شرعی، مصادیق متنوعی را برای حق سرگرمی زنان به رسمیت می‌شناسد. این مصادیق ضمن حفظ حریم عفت و حجاب، بر تقویت نقش خانوادگی و اجتماعی زنان و غنای زندگی آنان تأکید دارند:

یک - تماشای برنامه‌ها و فیلم‌های مناسب

- زنان مجازند برنامه‌های تلویزیونی یا فیلم‌هایی را تماشا کنند که با ارزش‌های اسلامی سازگار باشد.

- این فعالیت نه تنها به عنوان تفریح، بلکه به عنوان ابزاری برای تقویت روابط خانوادگی (از طریق تماشای جمعی و بحث درباره محتوا) و ترویج آموزه‌های دینی شناخته می‌شود.

دو - استفاده هدفمند از اینترنت

- استفاده از اینترنت برای امور آموزشی، علمی، معنوی یا ارتباطات اجتماعی سازنده مجاز است.

- شبکه‌های اجتماعی، بازی‌های آنلاین خانوادگی، تماشای فیلم‌های آموزشی و یادگیری مهارت‌های جدید، از جمله مصادیق سرگرمی‌های مفید در محیط خانواده محسوب می‌شوند.

سه - بازی‌ها و ورزش‌های شرعی

- ورزش‌هایی مانند شنا در استخرهای زنانه، یوگا، پیاده‌روی و بازی‌های فکری (مثل پازل) یا رایانه‌ای آموزنده، با شرط رعایت حجاب و عفت، مجازند.

- این فعالیت‌ها علاوه بر تأمین سلامت جسم و روح، به تقویت همبستگی خانوادگی (از طریق بازی‌های گروهی) و ایفای بهتر نقش زنان در خانواده کمک می‌کنند.

چهار - سفرهای تفریحی و فرهنگی

- سفر به اماکن مقدس، مناطق طبیعی، مراکز تاریخی یا گردشگری، در چارچوب وظایف

خانوادگی و رعایت ضوابط شرعی، برای زنان مجاز است.

- این سفرها ضمن ایجاد فرصتی برای استراحت و آشنایی با فرهنگ اسلامی، به تحکیم روابط عاطفی در خانواده (از طریق تجربه مشترک سفر) می‌انجامد.

پنج - فعالیت در هنرهای زیبا

- پرداختن به هنرهایی مانند خیاطی، نقاشی، عکاسی از طبیعت، گلدوزی و سایر هنرهای تجسمی، با رعایت موازین شرعی، مجاز است.

- این فعالیت‌ها نه تنها سبب پرورش خلاقیت و گذران اوقات فراغت می‌شود، بلکه می‌تواند به عنوان سرگرمی مشترک خانوادگی (مثل نقاشی گروهی یا خیاطی دسته جمعی) روابط را تقویت کند.

نکته کلیدی

تمامی این مصادیق با دو شرط اساسی همراهند:

- اول: عدم تعارض با وظایف اصلی (مانند مسئولیت‌های خانوادگی).
 - دوم: رعایت حریم شرعی (حفظ حجاب، پرهیز از اختلاط نامشروع، و دوری از محتوای غیراخلاقی).
- فقه شیعه با این نگاه، همزمان هم به حق تفریح زنان احترام می‌گذارد و هم از کارکردهای مثبت سرگرمی‌های سالم در جهت تحکیم نهاد خانواده و جامعه اسلامی حمایت می‌کند.

۴. نتیجه‌گیری

این پژوهش با تحلیل مبانی فقهی حق سرگرمی زنان در نظام شیعه، چارچوبی نوین ارائه می‌دهد که بر پایه تعادل پویا بین آزادی فردی و التزام به ارزش‌های اسلامی استوار است. این چارچوب سه بُعدی شامل:

- یک - مبانی مشروعیت (اصل اباحه، قاعده لاضرر، ادله نقلی)؛
- دو - محدودیت‌های شرعی (حفظ حجاب، پرهیز از اختلاط نامشروع، اولویت

مسئولیت‌های خانوادگی)؛

سه - تطبیق بر مصادیق نوظهور (شبکه‌های اجتماعی، ورزش‌های مدرن، هنرهای دیجیتال)

می‌شود. این رویکرد نه تنها پاسخگوی سؤالات اصلی تحقیق است، بلکه به عنوان الگویی برای تحلیل حقوق زنان در سایر حوزه‌های فقهی نیز قابل تعمیم است.

الف) پیامدهای نظری

- تقویت ادبیات فقهی حقوق زنان: این پژوهش با استخراج نظام‌مند مبانی و محدودیت‌ها، شکاف موجود در مطالعات فقهی مرتبط با سرگرمی زنان را پر می‌کند. برای مثال، تلفیق اصل اباحه با قاعده لاضرر به عنوان فرآیندی برای تشخیص مشروعیت سرگرمی‌های نوین، پیشنهادی بدیع در حوزه فقه تطبیقی محسوب می‌شود.

- بازتعریف مفهوم «لهو» در فقه شیعه: با تفکیک «لهو مباح» (مانند ورزش‌های سلامت‌محور) از «لهو حرام» (مانند فعالیت‌های تضعیف‌کننده کرامت زن)، مرزهای شرعی سرگرمی به شکلی پویا بازسازی شده است.

ب) پیامدهای عملی و سیاست‌گذاری

- تدوین دستورالعمل‌های فرهنگی: یافته‌های این پژوهش می‌تواند مبنای طراحی منشور اخلاقی سرگرمی زنان توسط نهادهای دینی و فرهنگی قرار گیرد. برای نمونه، تأسیس «مراکز تفریحی ویژه بانوان» با رعایت ضوابط شرعی (مانند استخرهای زنانه یا کلاس‌های هنری بدون اختلاط) از مصادیق کاربردی این پژوهش است.

- اصلاح قوانین موجود: قانونگذاران می‌توانند با الهام از چارچوب ارائه‌شده، قوانین محدودکننده غیرمنعطف را بازبینی و قوانینی مبتنی بر «حقوق مشروط» (مانند حق دسترسی به فضای مجازی با رعایت حریم عفاف) تصویب کنند.

- آموزش عمومی: برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای آشنایی زنان با مصادیق مشروع سرگرمی

و تبیین فلسفه محدودیت‌های شرعی، گامی در جهت کاهش تعارضات اجتماعی است.

ج) ارتباط یافته‌ها با سؤالات تحقیق

- پاسخ به سؤال اصلی: مبانی فقهی حق سرگرمی زنان (اصل اباحه، قاعده لاضرر، سیره معصومان) و محدودیت‌های آن (حفظ حجاب، عدم تضييع مسئولیت‌ها) در چارچوب ارائه شده به وضوح تبیین شد.
- پاسخ به سؤالات فرعی: مصادیقی مانند استفاده هدفمند از اینترنت یا ورزش‌های زنانه، به طور مستقیم از ادله نقلی و تطبیق مقتضیات زمان استخراج شده‌اند.

د) نوآوری پژوهش

این تحقیق با ارائه الگوی سه لایه‌ای مشروعیت-محدودیت-تطبیق، نخستین گام در راستای نظام‌مندسازی حقوق سرگرمی زنان در فقه شیعه است. این الگو نه تنها پاسخگوی نیازهای جامعه امروز است، بلکه با انعطاف‌پذیری ذاتی، قابلیت تطبیق بر چالش‌های آینده را نیز دارا می‌باشد.

ه) جمع‌بندی نهایی

این پژوهش نشان می‌دهد که فقه شیعه نه تنها مانعی برای سرگرمی زنان نیست، بلکه با ارائه چارچوبی متوازن، مسیر بهره‌مندی از حقوق فردی در هماهنگی با ارزش‌های دینی را هموار می‌سازد. امید است این یافته‌ها زمینه‌ساز گفت‌وگوهای علمی عمیق‌تر و اصلاحات سیاستی هدفمند در حوزه حقوق زنان باشد.

۶. پیشنهادات

بر اساس یافته‌های این پژوهش، پیشنهادات زیر ارائه می‌شود:

الف) پیشنهادات پژوهشی

- بررسی تطبیقی حق سرگرمی زنان در مذاهب مختلف اسلامی
- مطالعه چالش‌های فقهی-حقوقی سرگرمی‌های نوظهور برای زنان در جامعه معاصر
- بررسی تأثیر فضای مجازی بر سرگرمی زنان از منظر فقه شیعه
- مطالعه تطبیقی حق سرگرمی زنان در فقه شیعه و حقوق بین‌الملل
- بررسی تأثیر عرف و مقتضیات زمان و مکان بر فتاوی فقهی مرتبط با سرگرمی زنان

ب) پیشنهادات کاربردی

- تدوین راهنمای کاربردی سرگرمی‌های مشروع برای زنان براساس فقه شیعه
- برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای آشنایی زنان با سرگرمی‌های مشروع و سازنده
- ترویج فرهنگ سرگرمی‌های خانوادگی سالم در جامعه
- حمایت دولت از توسعه زیرساخت‌های تفریحی مختص بانوان با رعایت موازین شرعی
- آموزش ضوابط فقهی سرگرمی در مدارس و دانشگاه‌ها به منظور نهادینه کردن فرهنگ سرگرمی مشروع

۷. محدودیت‌های پژوهش

این پژوهش نیز مانند سایر پژوهش‌ها با محدودیت‌هایی مواجه بوده است که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود:

الف) محدودیت‌های نظری

- گستردگی منابع فقهی و دشواری دسترسی به همه منابع معتبر
- تعدد آرا و نظرات فقهی در برخی موضوعات مرتبط با سرگرمی زنان
- ابهام در مفهوم‌شناسی برخی واژگان کلیدی در منابع فقهی مرتبط با سرگرمی
- کمبود پژوهش‌های مستقیم در زمینه حق سرگرمی زنان در منابع فقهی

ب) محدودیت‌های عملی

- دشواری دسترسی به منابع خطی و کتب قدیمی فقهی
 - محدودیت زمانی در جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها
 - عدم دسترسی به برخی از فقها برای انجام مصاحبه و تکمیل داده‌ها
 - محدود بودن پژوهش به فقه شیعه و عدم بررسی تطبیقی با سایر مذاهب اسلامی
 - تمرکز بر مبانی نظری و عدم بررسی میدانی وضعیت سرگرمی زنان در جامعه
- این محدودیت‌ها می‌توانند در پژوهش‌های آتی مورد توجه قرار گیرند و زمینه را برای انجام تحقیقات جامع‌تر در این حوزه فراهم آورند.

منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، تدوین علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
۴. الامام الرضا، علی بن موسی، فقه الرضا، موسسه آل البيت علیه السلام، مشهد ۱۴۰۶.
۵. بروجردی، حسین، نهاية الأصول، مقرر منتظری، حسین علی، نشر تفکر، تهران، ۱۴۱۵.
۶. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران، دنیای دانش، ۱۳۸۲.
۷. جوادى آملی، عبدالله و محمدرضا مصطفی پور، ۱۳۸۶، «مبانی حقوق زن در اسلام»، پاسدار اسلام، شماره ۳۱۴، صص ۶-۱۰.
۸. خزایی، احمد رضا، ۱۳۹۵، «بررسی فقهی حقوقی نفقه با نشوز زوجه»، پژوهش های فقه و حقوق اسلامی، سال دوازدهم، شماره ۴۵، صص ۲۹-۵۰.
۹. خمینی، روح الله، مکاسب محرمة، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره، قم، ۱۴۱۵.
۱۰. خویی، سید ابوالقاسم، منهاج الصالحین، نشر مدینه العلم، قم، چاپ بیست و هشتم، ۱۴۱۰ ق.
۱۱. دستغیب، عبدالحسین، گناهان کبیره، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۸۸.
۱۲. سیدمرتضی، علی بن حسین، الذریعة إلى أصول الشریعة، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۶.
۱۳. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن، الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۱ ق.
۱۴. شیخ انصاری، مرتضی بن محمد امین، فرائد الأصول، جماعه مدرسین قم، قم، چاپ پنجم، ۱۴۱۶.
۱۵. شیخ الشریعه اصفهانی، فتح الله بن محمد جواد، قاعدة لا ضرر، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۰.

۱۶. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۷.
۱۷. طوسی، محمد بن حسن، امالی شیخ طوسی، قم، دارالثقافه، ۱۴۱۴ ق.
۱۸. طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الأحکام (تحقیق خراسان)، مصحح: حسن الموسوی خراسان، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
۱۹. علامه حلی، حسن بن یوسف، أجوبة المسائل المَهْنائیه، مطبعة الخيام، قم، ۱۴۰۱.
۲۰. غفرانی، محمد و مرتضی آیت الله زاده شیرازی، فرهنگ اصطلاحات روز، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۰.
۲۱. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، ۱۳۸۳.
۲۲. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.
۲۳. مصباح یزدی، محمدتقی، فلسفه اخلاق، محقق: احمدحسین شریفی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۲.
۲۴. مدنی، بهناز و مهری اذانی، ۱۳۹۱، «بررسی مراکز گذران اوقات فراغت زنان در مناطق ۵ و ۶ اصفهان با استفاده از مدل های عوامل استراتژیک و SWOT»، برنامه ریزی فضایی، دوره ۱، شماره ۳، صص ۱۰۷-۱۳۰.
۲۵. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام. تهران ایران، صدرا، ۱۳۹۶.
۲۶. مکارم شیرازی، ناصر، الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، مدرسه امام علی بن ابی طالب، قم، ۱۴۲۱ ق.
۲۷. نراقی، احمد بن محمد مهدی، مستند الشیعه فی أحکام الشریعه، مؤسسه آل البیت (ع)، قم، ۱۴۱۵.
۲۸. میرخندان، سیدحمید، مطالعات دینی فیلم، تهران، بنیاد سینمایی فارابی، ۱۳۹۲.
۲۹. میرخندان، سید عبدالله و حسن خیری، ۱۴۰۱، «واکاوی مفهومی فراغت و سرگرمی از دیدگاه اسلامی»، مطالعات فرهنگی اجتماعی حوزه، دوره ۶، شماره ۱۲، صص ۴۷-۶۸.